

Şapkadan Çıkan: Bir Söylem Analizi Denemesi

Şengül İnce

Hacettepe Üniversitesi İletişim Fakültesi

• • •

Özet

Bu çalışmanın konusu, Mustafa Kemal'in ve inkılap tarihinin "en cüretkâr hareketi" olarak tarih sayfasında yer alan şapka devrimidir. 1925 yılında çıkartılan yasayla, giyilmesi zorunlu hale getirilen şapka, Kemalist ve İslami söylem tarafından farklı şekilde anlamlandırılmıştır. Kemalist söylemin, medeniliğin göstergelerinden biri olarak anlamlandırdığı şapka, İslamcı söylem tarafından batı taklitçiliğinin ve "gavurlaşmanın" göstergesi olarak anlamlandırılmıştır. Çalışma, aynı nesnenin hegemonya mücadelesi içinde nasıl farklı anlamlar kazandığını Laclau ve Mouffe'un söylem kuramından yararlanarak anlamaya çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Şapka devrimi, İskilipli Mehmet Atıf, söylem kuram, Kemalist söylem ve İslamcı söylem.

Out of the Hat: An Example of Discourse Analysis

Abstract

The subject of this paper is the hat reform known as Mustafa Kemal's most daring move in the history of Turkish revolution. Wearing a hat became mandatory with the law dated 1925 and that was interpreted differently by the Kemalist and Islamic discourses. Kemalist discourse fixed the meaning of wearing hat as an indicator of being civilized whereas Islamic discourse saw it as the signifier of western forgery and infidelity. Adopting the perspective provided by the discourse theory of Laclau and Mouffe, the study attempts to show how the same object gains different meanings within a struggle for hegemony.

Key words: Hat reform, İskilipli Mehmet Atıf, discourse theory, Kemalist discourse and Islamic discourse.

*Şapkadan Çıkan: Bir Söylem Analizi Denemesi**

Bağımsızlık, ulus olma ve batılılaşma-medenileşme cumhuriyetin kurucu kadroları tarafından yeni kurulan devletin uluslararası arena- da kabulünün sağlanmasının gereklilikleri olarak kabul edilmiştir. Aynı kurucu kadro, muasır medeniyet seviyesine çıkmak için demokratik bir rejimin kurulmasını, laikliğin sağlanmasını, fikri ve vicdanı hür insanların varlığını, bilim ışığında ilerlemeyi koşul olarak belirlemiştir. Bu ilerlemeyi sağlayacak olan kökten değişiklikler henüz Kurtuluş Savaşı bitmeden önce planlanmış ve Erzurum Kongresi sırasında Mustafa Kemal tarafından Mazhar Müfit ile paylaşılarak yazıya geçirilmiştir¹. Kurtuluş savaşının akıbeti belli olmadan belirlenen ve yapılması zorunlu görülen değişiklikler Atatürk ilkelerinden inkılâpçılıkla da güvence altına alınmıştır. Çağdaş uygarlık seviyesine ulaşmak için gerekli değişimlerin sürdürülmesini öngören inkılâpçılık ilkesi altında 1923-1938 yılları arasında siyasal, hukuksal ve toplumsal alanlarda ciddi değişiklikler yapılmıştır. Halifeliğin kaldırılması, eğitimde birliğin sağlanması, ölçü birimlerinde değişiklik, medeni kanun, yazı, kılık kıyafet ve şapka konusunda yapılan değişiklikler bunlar arasında en önemlileridir. Cumhuriyet tarihinin ilk on yılında, yüzyılların etkisini ortadan kaldırmak ve geleneksel olanla ilişkileri kopartmak için yapı-

* Çalışmanın hazırlanmasında desteğini esirgemeyen Burcu Şimşek'e çok teşekkür ederim.

1 7-8 Ağustos 1919 tarihinde Mustafa Kemal Paşa Süreyya Yiğit ve Mazhar Müfit Kansu ile yaptığı konuşmada Mazhar Müfit'e " 'Hatıra defterine yaz', der: 1- Zaferden sonra hükümet şekli Cumhuriyet olacaktır. 2- Padişah ve hanedan hakkında zamanı gelince gereken işlem yapılacaktır. 3- Tesettür (örtünme kalkacaktır. 4- Fes kalkacak, uygar uluslar gibi şapka giyilecektir' der" (Baytimur, 1982: 21).

lan değişiklikler arasında “en cüretkârı” Şevket Süreyya Aydemir tarafından şapka olarak değerlendirilir (1992: 233).

Aydemir, kendi milletine milli serpuş olarak şapkayı giydirme konusunda Atatürk’ün cesaretinin büyüklüğünü anlatırken Türk-Müslüman toplumunda şapkanın gâvurluğun, Hıristiyanlığın işareti haline geldiğini, mutaassıp olmaktan çok cahil olan Türk Müslüman toplumuna şapka giydirmenin onu Hıristiyanlaştırmak gibi tahriklere elverişli olduğunu ve şapkanın halkın yerleşmiş kökleşmiş duygularına karşı geldiğini belirtmektedir (1992: 233-234). Bu “cüretkâr hareketin” uygulanma kararının alınması ne kadar cesaret gerektirmişse kararın kabul edilip benimsenmesi de o kadar sancılı olmuştur. Bu sancılı süreçte şapka üzerinden bir anlam mücadelesi yürütülmüştür. Bir tarafta medeniliğin göstergelerinden biri olarak anlamlandırılan şapka diğer tarafta batı taklitçiliğinin ve “gâvurlaşmanın” göstergesi olarak anlamlandırılıyor ve bu anlamlar Kemalist ve İslamcı söylemin içinden besleniyorlardı. Bu çalışma, kendi dışsal gerçekliğine ve kullanım değerine sahip olan bir nesne olarak şapkanın cumhuriyetin ilk yıllarında konu olduğu söylemsel mücadeleye ve bu mücadelede kullanılan stratejilere odaklanmıştır. Çalışmanın temel ilgisini ortaya koyabilmek için:

- Şapka hangi söylemler içinde kullanılmıştır ve nasıl tanımlanmıştır?
- Bu söylemlerin birbirileri ile benzerlik, zıtlık, tamamlayıcılık gösterdikleri alanlar var mıdır?

- Bu söylemlerin tekrarladıkları, yadsıdıkları, övdükleri, dışladıkları, marjinalleştirdikleri öğeler nelerdir?
- Şapka aracılığı ile kurulmak istenen anlamların kabulü için başvurulan toplumsal yapılar (din, hukuk, siyaset, kültür...) nelerdir, birbirleriyle nasıl eklenmişlerdir? sorularının yanıtları temel olarak Mustafa Kemal'in söylevleri, yakın çevresinin konu ile ilgili olarak kaleme aldıkları anılar ile İskilipli Mehmet Atıf'ın 1924 yılında yazdığı Frenk Mukallitliği ve Şapka adlı eseri, İstiklal Mahkemeleri kayıtları incelenerek verilmeye çalışılacaktır.

Çalışmanın sorularını cevaplandırmak için incelenecek temel metinler, Mustafa Kemal'in Kastamonu seyahati sırasındaki söylevleri ve İskilipli Mehmet Atıf'ın Frenk Mukallitliği ve Şapka adlı eseri, Laclau ve Mouffe'un söylem kuramından yararlanılarak anlaşılma çalışılacaktır. Mustafa Kemal'in söylevleri Kemalist söylem İskilipli Mehmet Atıf'ın çalışması ise İslami söylem içinden değerlendirilecektir. Bu çalışma bağlamında söylem, "eklemleyici pratikten doğan yapılaşmış bütün (Laclau ve Mouffe; 2008:169) " ve "belirli bir gerçeklik kavrayışının ve toplum anlayışının kurulmasını sağlayan çok boyutlu pratikler, anlamlar ve alışkanlıklar düzlemi (Çelik,1999: 40)" olarak kabul edilmiştir. Bu söylemlerin şapka bağlamındaki yapısı anlaşılma çalışılırken "eklemleyici pratiğin bir sonucu olarak öğeler arasında kimlikleri değişecek bir ilişki kuran her türlü pratik-eklemlenme (Laclau ve Mouffe; 2008: 169)"de göz önünde bulundurulmuştur. Bu çalışma boyunca İslami söylem, İslam dininin kural ve kaidelerinin toplumsal, siyasal ve ekonomik hayattaki karşılıklarını belirleyen pratikler, anlamlar ve alışkanlıklar; Kemalist söylem ise "Türk milletinin milli modernizasyon ideali ve ideolojisi"ni (Belge, 2002: 38) gerçekleştirmeye yönelik, "Türk toplumunun belli bir gerçeklik duygusu ve bir toplum anlayışı kurmasına aracılık eden" (Çelik, 2002: 75) pratikler, anlamlar ve alışkanlıklar olarak kabul edilmiştir. Laclau ve Mouffe, "bir söylemsel bütünlüğün hiçbir zaman basitçe *verili* ve *sınırları belirli* bir pozitiflik biçiminde var olmadığını ... içine olumsuzluğun gireceğini (2008:179)" belirtmiştir. Bu çalışmanın İslami ve Kemalist söylem kabulleri de bu olumsuzluğu göz önünde tutmaktadır. Bu iki söylemin

şapka üzerinden yürüttüğü mücadelede kullandıkları stratejileri anlamak için Laclau ve Mouffe'un söylem kuramına ait olan söylemsel strateji, düğüm noktası, zıtlıklar, tehdit unsuru, olumsuzlama, eşdeğerlik zinciri kavramları kullanılacaktır.

Şapkadan Çıkan: Başlık Meselesi

Kıyafetin tamamlayıcı unsuru olan ve bir aksesuar olarak değerlendirilebilecek *başlıkla* olaylı ilk karşılaşma II. Mahmut döneminde gerçekleşmiştir. Ancak kıyafet konusunda ilk değişikliği yapan Lale Devri padişahı III. Selim'dir. Kurduğu Nizam-ı Cedid ordusu askerlerine Fransız örneği üniforma giydiren III. Selim'e ve yeni orduya karşı olanlar halk arasında dış görünümlere karşı beslenen alışkanlık eğilimini sömürerek bunun İslam askerini gâvurlaştırma maksadıyla yapıldığını yaymış ve isyan başlatmışlardır. III. Selim'den sonra İmparatorluğun giderek yaklaştığı sondan batının askeri, teknik ve eğitim alanlarındaki düzenlemelerini uygulayarak kurtulabileceğini düşünen II. Mahmut, kılık kıyafet konusunda da batının yolunu izlemeye karar vermiştir. Çıkarttığı kılık kıyafet kanunu ile 1828 yılında askerlere, 1829 yılında da devlet memurlarına Rumların kullandıkları fesin² giyilmesini zorunlu hale getirmiştir. Sadece ulemanın sarık ve cübbe giymesine izin veren II. Mahmut, kanuna uymayanları cezalandırmıştır (Kılıç, 1995: 530). İsmail Habib Sevük, "İkinci Mahmut kavuk yerine fesi koyabilmek için binlerle kelle uçurdu!" (Sevük'ten aktaran Ulusoy, 2008: 26) diyerek kavuktan fese geçiş sürecindeki kargaşayı anlatmıştır. Yaptığı bu tip batı tarzı uygulamalarla halkın tepkisini üzerine çeken II. Mahmut, zamanla "gâvur padişah" lakabını almıştır. Mardin, Batının yaşam tarzının ve Batı ile kurulan ilişkilerin, bu dönem Lale Devri'nden başlatılarak cumhuriyet dönemi de dâhil olmak üzere sürdürülür, halk tarafından bir üst kesitin imtiyazı ve aynı zamanda yerel kültürün kösteklenmesi olarak algılandığını, kendi yararlarının unutulduğu bir dönem olarak değerlendirildiğini ve batılılaşma ile gelen

2 Fes, İslam uygarlığı ile hiçbir ilgisi olmayan Fransız devrimi sırasında ve önce Avrupa'dan çıkmış muhtemel olarak Dalmaçya'dan İtalya'ya, Fransa'ya ve oradan Kuzey Afrika'ya geçmiş bir başlıktır.

etki tepki mekanizmasının isyanlar³ çıkarttığını ifade etmiştir (Mardin, 1995: 10-11).

II. Mahmut'un kavuk yerine fesin giyilmesini kanun ile zorunlu hale getirmesi ile kendisine verilen lakaba bakarak halkın, başlığı dinin sembolü olarak anlamlandırıldığı sonucuna ulaşılabilir. Bu durumda başlık, zihinlerde kendisini dini ile tanımlayan insanların başka bir dine mensup insanlardan ayrılmak için kullandığı bir nesne olarak yerini almıştır: Kavuk giyenler Müslüman ve Türk fes giyenler ise Hıristiyan-dinsiz-gavur. Her ne kadar giyilmesi konusunda zorlamalar yapılmış, ölüm cezaları verilmişse de fesin nerden geldiği zamanla unutulmuş kavuktan sonra bu kez fes, Türk-Müslüman toplumun başlığı olarak içselleştirilmiştir.

1920'de ilk meclis kurulduktan hemen sonra fesin yerine milli başlık olarak kalpağın geçirilmesi teklifine tıpkı fesin kabul edilmek istenmemesindeki nedenlere benzer nedenlerle⁴ karşı çıkmıştır. Konu hakkında çıkan tartışmaya meclis başkanı olarak Mustafa Kemal "[b]ugün fes, kalpak zamanı değil. Herkes istediğini giysin (Aktaş, 1991: 127)." müdahalesinde bulunarak son vermiştir.

Fesin yerine başka bir başlığın giyilmesi önerisinden beş yıl sonra 1925'te Mustafa Kemal, şapkayı Türk halkına giydirmek için çıktığı İnebolu seyahatinde halkı başı açık ve elinde panama şapkasıyla selamlamıştır. Bir yandan İnebolu halkının ziyaret davetine icabet etmek diğer yandan da şapkaya karşı halkın tepkisini ölçmek için çıktığı bu seyahatin arkasından Şapka Giyilmesi Hakkında Kanun 1925 yılı Kasım'ında çıkartılmış ve yasayla şapka giymek zorunlu hale geti-

3 Mardin bu isyanları Patrona Halil, Kabakçı İsyanı, Kuleli Vak'ası ve 31 Mart İsyanı olarak sıralamaktadır.

4 Dışardan ithal edilen, paraların ekonomik açıdan sıkıntı içinde olan yurttan kalmasının sağlanması bakımından zaten Sultan II. Mahmut zamanında Adalı Rumları taklit ederek milli serpuş olmak üzere kabul edilmiş fesin yerine kalpağın ulusal başlık kabul ve ilan edilmesi önerisine, fesin bırakılması durumunda geleneklerin karmakarışık olacağı, Müslümanları ayırt eden bir unsur olarak fesin Türk ruhuna yerleştiği, Fas'taki Müslümanların da fes giydiği dolayısı ile onun terk edilmesi durumunda onların manevi desteklerini kaybedecekleri düşünceleri ile karşı çıkar.

rılmıştır. Fesin yerine şapkanın zorunlu başlık olarak takdim edilmesi çeşitli bölgelerde isyanlara sebep olmuş ve İstiklal Mahkemeleri'nde yapılan yargılamalar sonucunda kanuna muhalefetten 52 kişi idam edilmiştir⁵.

Aydemir tarafından *başta giyilen, önemsiz ve basit maddi bir kıyafet unsuru olarak nitelendirilen* (1992: 241) şapka nasıl uğruna seyahatler yapılan, hakkında kanun çıkartılan, isyanlara ve idamlara neden olan bir nesne haline gelmiştir?

Neden Şapkanın Giyilmesini İstiyordu?

Mustafa Kemal, daha cumhuriyet ilan edilmeden önce fesle ilgili olarak yaşadığı kötü tecrübeler nedeniyle uluslararası camiada fesin ne anlama geldiğini biliyordu. Meşrutiyetin ilanından sonra çıktığı bir Fransa gezisinde, arkadaşının fesi ile satıcı bir çocuğun dalga geçmesi sonra da arkadaşına küfür etmesi; 1910'da yapılan askeri bir toplantıda başındaki kalpak nedeniyle bando takımına mensup olduğunun sanılması ve yine aynı toplantıda anlattığı savaş taktiklerinin başındaki fesin Tuna boylarından yenilerek çekilen bir ordunun mensubu olduğunu gösterdiği için dikkate alınmaması Mustafa Kemal'in başlık meselesinin uluslararası arenadaki önemini kavramasını ve bu konuda yapacağı değişiklikleri planlamasını sağlamıştır (Uluğ, 1973: 106-111). Bu planlar, uluslararası arenada fes üzerinden Türklere karşı geliştirilen bu olumsuz imajın ve insanların anlam haritasında fes-İslam özdeşliğinin kaldırılması bağlamında modernlik ve büyük toplumsal dönüşüm projesinin bir parçası olarak tarihte kendisine yer bulmuştur.

600 yıllık çok uluslu bir imparatorluktan ve ümmetten modern, bağımsız bir ulus devlet yaratma projesinin sahibi ve uygulayıcısı olarak Mustafa Kemal'in bu amacı gerçekleştirmek için önünde bulunan iki seçeneği Nihad Sami Banarlı şöyle özetlemiştir:

... [t]arih, birgün bu milleti zayıf düşürdü. Hem öyle bir zamanda zayıf

5 Bu kişilerin idam edilme nedenleri arasında Takrir'i Sükûn Kanunu'na muhalefet, işgal ordularına destek gibi suçlar da bulunmaktadır.

düşürdü ki bu çağda herhangi bir millet yaşayabilmek için bütün diğer milletlerle bilhassa Avrupa milletleri ile anlaşmak, bağdaşmak hatta mümkünse sevişmek zorundaydı. Türk milletini asırlarca mağlup ettiği Garp dünyasına sevdirmek ise deveye hendek atlatmaktan daha müşküldü. Bunun için iki çare vardı. Biz ya yeryüzünde eşi görülmemiş bir mucize yaratarak kendi milli ve orijinal dehamızla, kıyafetlerimiz, harflerimiz, fikir, sanat ve medeniyetimizle kendimizi, bizi tanımak istemeyen Avrupa'ya sevdirecektik. Yahut her bakımdan Garp medeniyeti çerçevesine girerek, değil yalnız kendi medeniyet anlayışlarına, yeryüzünde hiçbir medeni anlayışa, ne ruh, ne şekil bakımdan asla yabancı olmadığımızı, onların zannettikleri gibi birtakım karanlık inanışlara saplanmış, eski ve geri bir millet değil, belki bütün tarihte ve bütün milletlerin en ilerilerinden biri olduğumuzu haber verecektik. İkinci yol, mucize beklemeğe vakti olmayan, hayal peşinde koşmayan milli ve realist görüşlerin yoluydu (Banarlı'dan aktaran Bora, 2004: 252).

Mustafa Kemal, kabul ettiği ikinci yolu takip ederek cumhuriyetin ilk yıllarından başlayarak bir yandan ülke sınırları içinde yaşayan insanların geçmişlerini olduğu kadar şimdiki zamanlarını da ortaklaştırmak ve en azından kültürel bir homojenlik için ortak bir dil, ortak bir tarih, ortak bir kültür yaratmaya çalışmıştır⁶. Mustafa Kemal'in bu çalışması, Gellner'in ifadesiyle "olmayan yerde ulusun icat edilmesi" çabasına karşılık geliyordu (aktaran Çelik, 2002: 84). Artık din ve kültürel farklılık temelinde tanımlanmayan ulus için yapılması gereken bir başka şey hem insanların zihinlerini bilimle aydınlatmak hem de dış görünüşlerini medeni hale getirmek için bir dizi toplumsal değişiklik ve yenilik yapmaktır. Deren, kılık kıyafette yapılan değişikliklerin bunlar arasında en önemlilerinden biri olduğunu şu sözlerle belirtmiştir:

Osmanlı İmparatorluğu'nda tebaanın giymesine izin verilen elbiselerden, hatta bunların renklerinden rütbe, köken, etnik ve dini kimlik açıkça anlaşılabilirken, Cumhuriyet reformlarıyla gelen şapka ve kravat, moda unsuru olmanın ötesinde, dinsel, etnik ve toplumsal farklılıkları (köylükentli) eritip ortadan kaldıran bir nitelik kazanmış ve devlete sadakati gösteren bir laiklik üniforması haline gelmiştir (2004: 388).

6 Türk Tarih Tezi, Güneş Dil Teorisi, Türk Tarih ve Dil Kurumu'nun kurulması bu çabanın sonuçları olarak değerlendirilebilir.

Şapka Nasıl Giyildi? Bir Sonbahar Gezisinden Notlar

“Atatürk’ün 1925 Sonbahar Gezisi” olarak tarihe geçen Kastamonu ve İnebolu seyahati beş gün sürmüştür. Bütünü değerlendirildiğinde seyahatin halka şapkayı giydirmek için birtakım stratejilerle bezendiği dikkat çekmiştir. Öncelikle Mustafa Kemal’in şapkayı giydirmek için kademeli bir geçiş planladığı görülmüştür. Mustafa Kemal, henüz Kastamonu seyahatine çıkmadan önce Orman Çiftliği’ne giderken başında şapkası ile fotoğrafların ancak fotoğrafların yayınlanmasına izin verilmemiştir (Baytimur, 1969: 20). Serhat Yılmaz’ın İsmail Habib Sevük’ten aktardığına göre, 1923 yılı Nisan ayında Çankaya Köşkünde yedi sekiz kişinin bulunduğu bir mecliste bir kişi Atatürk’e “Bir gün başımıza şapka giyebilecek miyiz?” sorusunu yöneltir. Aldığı cevap; “Şapkayı önce bahriyelilere giydiririz, onlar halka seyrek görüldüklerinden göze batmazlar, sonra ordu giyer, bu askerlik işi olduğu için kimse karışmaz. Onları göre göre münevverler de alışmaya başlar.” (Yılmaz, 2005: 229) şeklinde olmuştur.

Şapkanın kabul edilmesi için uygulanan stratejilerden ikincisini şapkayı halka tanıtmak için Kastamonu kentinin seçilmesi olarak değerlendirmek mümkündür. Mustafa Kemal’in şapkayı Kastamonu’da giymesinin stratejik nedeni kendi anlatımında ortaya çıkar. Mustafa Kemal, bütün vilayetlerin kendisini askeri, sivil, fesli, kalpaklı gördüğünü sadece Kastamonu halkının kendisini görmediğini, eğer kendisini şapkayla görürlerse yadırgamayacaklarını ve böylece kabul edeceklerini, Kastamonu halkının asker ocağından geçtiğini ve sadık olduğunu söyleyerek şapkayı Kastamonu’da giyeceğini belirtmiştir (Baydar, 1973: 218). Çeşitli çalışmalarda⁷ Mustafa Kemal’in şapkayı giymek için Kastamonu’yu seçmesinin başka nedenleri olduğu ifade edilmiştir. Örneğin, Mustafa Kemal ve arkadaşlarının vatan haini ilan edildiği İstanbul şeyhülislamı tarafından hazırlanan fetvaya karşılık hazırlanan fetvada imzası bulunan din görevlilerinin çoğunun Kastamonu ilinden olması; Kurtuluş Savaşı sırasında Anadolu’nun çeşitli yerlerinde irili ufaklı isyanlar çıkmasına rağmen Kastamonu’da isya-

7 Mehmet Baytimur’un *Kastamonu Gezisi ve Şapka Devrimi*, Lord Kinross’un *Atatürk* adlı çalışması örnek olarak verilebilir.

nın çıkmaması; kent halkının mutaassıp olarak tanımlanması ve bu nedenle bir bakıma halkın tepkisini ölçmek için bir barometre işlevi görmesi bu nedenler arasında sayılabilir.

Şapkanın halka tanıtılmasında izlenen üçüncü strateji, diğer yeniliklerde de olduğu gibi⁸, uygulayıcı olarak bir yeniliğe öncülük etmede Mustafa Kemal'in aktif rol almasıdır. İnsanların yüzyıllardır kullanılarak alışkanlık hatta ait oldukları dinin simgesi haline getirdiği başlığı çıkartıp yerine şapkanın giyileceğini gösterme işini toprakları işgallerden kurtaran, düşmanı denize döken ve bütün bunları çok kısa zamanda halk desteği ile gerçekleştiren büyük komutan kimliği ile gerçekleştirerek şapkanın kabul edilip benimsenmesini kolaylaştırmıştır. Ünder'in de belirttiği gibi

Bütüncül Batılılaşmanın gerekli olduğuna inanan etkin azınlık, halk kitlelerinin ve ulemanın Batılılaşmaya karşı direncini kırabilmek için aradığı güçlü, karizmatik lideri Mustafa Kemal'de bulmuştur. ... Bu açıdan bakıldığında, Atatürk'ün yüceltilmesi ve onun etrafında bir 'din'in kurulması, inkılapların kabullenilmesi, rejime bağlılığın sağlanması amacına hizmet eder. Çünkü kahraman kutsallaşınca, onun edimleri, sözleri de ve hatta kullandığı nesnelere, gittiği yerler kutsallaşır (2002: 150).

Mustafa Kemal, Kastamonu'ya elinde şapkası ile girer ve başı açık olarak halkı selamlar. Mustafa İmece ve Baydar seyahatin ayrıntılarını verdikleri kitaplarında "başı açık olduğu halde halkı selamladı" cümlesine sık sık yer vermiştir (1959). Bu durumun halk tarafından yadırgandığı açıktır çünkü Osmanlı geleneğinde başın açık olması saygısızlık⁹ olarak kabul edilmektedir. Ancak Mustafa Kemal, bu davranışı ile önce halkın, başındaki çeşitli başlıkları çıkarmasını sağlamış sonra elinde tuttuğu şapkanın anlamını onlara anlatabilmiştir. Seyahat süre-

8 Latin Harflerini kara tahtaya yazan, kadın ve erkeklerin bir arada eğlenmesi için düzenlenen balolarda dans eden ilk olarak Mustafa Kemal olmuştur.

9 Müftüoğlu Ahmet Hikmet'in Türkane ve Frengane terbiyenin bütünüyle birbirine zıt olduğunu anlattığı 16 maddelik monoloğunda Türklerde başını açmayıp ayağını çıkartmanın, Frenklerde ayağını çıkartmayıp başını açmanın saygı olduğu söylenmektedir (Deren, 2004: 386).

since halk, Mustafa Kemal'in yanına girerken ya da konuşmasını dinlerken başında bulunan fes, sarık ve takke gibi başlıkları çıkartmıştır.

Mustafa Kemal'in Kastamonu seyahati sırasında yaptığı konuşmalarda, yeni yönetimin lideri olarak giriştiği şey, çeşitli söylemsel stratejilerle yapılanlar için halkın rızasını kazanmaya çalışmaktır. Altı asır boyunca hem fani hem de ebedi dünyaya hükmeden sultanı yerinden edişin gerekçelerinin halka açıklanması ve kabul ettirilmesi için Mustafa Kemal, Kastamonu seyahati sırasındaki konuşmalarında kendisi ile sultan ve saltanat arasında karşılaştırmalar yaparak geçmiş ve şimdi arasında bir gerilime işaret etmiş, sultanı şimdiki zamanın dışına atmış, olumsuzlamış, ötekileştirmiş ve bir tehdit unsuru olarak kodlamıştır. Yeğen, Kemalizmin eklemleme noktalarından biri olarak ifade ettiği geçmiş ve şimdi gerilimindeki bu geçmiş göstereninin anlattığı geleneksellik-İslam, kozmopolitlik ve taşra kategorilerinin karşısında bulunan şimdi genel göstereninin "İslam ve onunla yoğrulmuş geleneğe karşı radikal bir sekülerizm, etnik heterojenliğe karşı etnik olmasa da kültürel homojenliği öneren özümsemeci, her şeyi içine alıp hiçbir şeyi dışarıda bırakmak istemeyen bir devlet-bürokrasi fikri"ni barındırdığını ifade eder (Yeğen, 2007: 58). Konuşmalarda sultan ve saltanat, düşmanla işbirliği yapan, vatanını düşünmeyen ve hain gibi olumsuz öğelerin, Mustafa Kemal ise milletini düşünen ve kurtarıcı gibi olumlu öğelerin bir araya getirildiği bir eşdeğerlik zinciri ile yeniden üretilmiştir. Yapılan tüm inkılâpları benimsemesi ve ulus olması istenen halk ise bu eşdeğerlik zincirinin bir başka halkası olma-ya çağrılmaktadır. Mustafa Kemal'in 26 Ağustos'ta Türk Ocağı'nda yapılan toplantıda yaptığı konuşma bu durumu örneklemektedir:

Ben şimdiye kadar millet ve memleket hayrına ne gibi hamleler, inkılaplar yapmışsam, hep böyle halkla temas ederek, onların alaka ve muhabbetlerinden, gösterdikleri samimiyetten kuvvet ve ilham alarak yaptım. Hedefimiz, gayemiz hep millet ve memleketimizin selameti, saadeti ve terakkisidir. Şimdiye kadar yaptığımız icraatımızda ve aldığımız kararlarda bizi aldatan ve millet aleyhine tecelli eden hiçbir şeyimiz yoktur ve gösterilemez. Milletimizi en kısa yoldan medeniyetin nimetlerine kavuşturmaya, mesut ve müreffeh kılmaya çalışacağız ve bunu yapmağa mecburuz. ... İstanbul'da saltanat ve sefahatlerinin, menfaatlerinin devam

ettirilmesini düşmanların anavatanımızı istila etmek emellerine uydurmakta, onlarla işbirliği yapmakta, düşman devletlerin her isteğine boyun eğmekte asla tereddüt göstermeyen, vicdanları sızlamayan, milletimizin hür ve müstakil yaşama azmini kırma için haiane teşebbüslerden çekinmeyen sultan ve halifelerin artık bu vatanı asla yeri yoktur ve olamaz.

27 Ağustos'ta yaptığı konuşma da aynı tarz bir örnek oluşturmaktadır:

Muhterem arkadaşlar gerçi kısa zamanda seri ve kesif denilecek kadar siyasi, idari ve içtimai işler yaptık. Bu yaptıklarımızın sürat ve kesafetinden ancak memnuniyetle bahsolunabilir. Çünkü bu böyle olmasaydı kurutuluş ihtimali tehlikeye düşebilirdi. Emniyet etmek muvafaktır ki ve böyle yapmak zarureti olduğu için böyle yaptık. ... Egemenliğine sahip olan bu milletin başında bir dakika bile bu sultanı bırakmak caiz olabilir miydi? ... Bu halk, Allah'ın vekili, peygamberin gölgesi olduğunu iddia küstahlığında bulunan halife unvanındaki gafillere vatanında, vicdanında yer verebilir miydi? Terbiyeyi mektep ve medrese namında iki ayrı kuruma katlanabilir miydi? (İmece, 1959: 38-39, 45)

Bu konuşmada Mustafa Kemal'in, yapılan inkılâplar için toplumsal rızayı ve meşruiyeti sağlamaya yönelik olarak retoriksel yöntemleri kullanmasını söylemsel stratejilerden biri olarak değerlendirmek mümkündür. Mardin'in de belirttiği gibi, yeni yönetimin sivil amaçları yani politik ve toplumsal değişiklikler halkın talepleri ile paralellik taşıymıyordu (2004: 148); bu nedenle yapılan değişikliklerin haklı gerekçeleri olduğunu halka önce anlatmak sonra da onaylatmak gerekmiştir. Mustafa Kemal, ulusal kurtuluş savaşını, bu savaşta kazanılan başarıyı ve sonrasında ulus devletin kurulmasını, bu devletin halkı için en uygun yönetimin bir başkasının değil halkın kendi yönetimi olduğunu söyleyerek meşrulaştırmaktadır. Benzer biçimde siyasi, idari ve toplumsal değişimin meşruiyetini sağlamaya çalışmış; bu değişimlerin kurtuluş için yapılması zorunlu değişiklikler olduğunu, yapmak zorunda oldukları için yaptıklarını söyleyip *toplumsal rızayı* kazanmaya çalışmıştır.

Bu konuşmalar sırasında Mustafa Kemal'in tehdit unsuru olarak kodladığı, dışarıda bıraktığı, ötekileştirdiği, olumsuzladıği sadece sul-

tan değil, aynı zamanda din adamlarıdır. Mardin, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri dini liderlerin idari yapı içinde yer aldığını, bu liderlerin zamanla alt sınıflar ve seçkinler arasında bir bağ işlevi gördüğünü, onların açtıkları büyük medreselere gidemeyenlere eğitim hizmeti vermek için “paralel medreseler” kurduklarını, hayır kurumlarını denetlediklerini, kültürel hizmetlerde bulduklarını yani uzak-taki devlet nerede aciz kaldıysa oraya el attıklarını ifade etmektedir. Osmanlı yöneticilerinin Osmanlı cemaatinin özü olarak dini kuvvetlendirmeye çalıştığını belirten Mardin, merkezle ilişki kuran en alt birimin yöneticisi olan kadıların da dini görevliler olduğunun altını çizmektedir (2004: 155-156). Dolayısı ile din ve din adamları, her tür sorunu çözücü kimlikleriyle ve merkezle tek bağlantı noktası olarak halkın gündelik hayatının içinde yer etmiştir. Mardin, yerel toplumsal kuvvetlerle politik yapı arasında aracı bağlantı olmasının dışında genelleştirilmiş bir toplumsal denetim kurma aracı olarak dinin, resmi ve halk dini olarak bölündüğünün altını çizmektedir. Resmi din, üst sınıfın politik-ideolojik temelini ve devletin meşruiyetinin büyük kısmını sağlarken derviş dini olarak nitelendirilen halk dini alt sınıflarda cemaati güçlendiren ve kimlik oluşturan bir yapıya sahiptir (2004: 159).

1900'lerin genç devrimcilerinin toplumun sabit temeli olarak, düşüncelerden daha bağımsız işlev gören bir felsefe ve dünya görüşü olarak, taşradaki göçün toplumsal ve ekonomik temellerinden biri ve bir devlet kurumu ve ideolojisi olarak karşılaştıkları dinde gördükleri tek şeyin değersiz vaizlerin tutarsız tartışmaları olduğunu söyleyen Mardin, hem Jön Türklerin hem de Cumhuriyet'in kurucularının, dinin devletin gücünü zayıflatan etkisine karşı koyduklarını belirtmektedir (2004: 162). Keyman, sultan ve din adamlarının Kemalist seçkinler tarafından Osmanlı İmparatorluğunun çöküşüne neden olan sorunları yaratan gruplar olarak değerlendirildiğini ve seçkinlerin devlet düşüncesinin oluşmasında bu grupların etkili olduğunu ifade eder. Keyman Osmanlı Devleti'nin tek kişi otoritesi üzerine kurulmuş olmasının, Avrupa ulus devlet sistemiyle rekabet edememesine yol açtığını, Osmanlı Devleti'nin İslami niteliğinin de toplumsal gelişmeyi engellediğini düşünülüğünü belirtmektedir (1997: 89). Şerif Mar-

din, “Atatürk ve Türk Devrimi” ve “Yerleşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk” adlı makalelerinde Mustafa Kemal’in devrimlerinin ve yenileşme dinamiğinin altında yatan felsefi temellerden birinin bilim ve insanın kendi mukkaderatına hâkim olabileceği düşüncesi olduğunu ifade eder (2003: 162, 227). Bilimle yolunu ışıklandırarak kimsenin yanlış yola düşmesinin olası olmadığına inanan Mustafa Kemal bilimin, henüz girmediği ve tarikatların, küçük kümelerin ve yerel grupların egemenliğini sürdürdüğü Anadolu topraklarında etkili olmasını ister (2003: 227-230). Saltanatı ve halifeliği kaldırmak, resmi dinin bu gruplara kazandırdığı egemenliği ortadan kaldırmıştır ama doğrudan halkın gündelik yaşamına çok değmeden yapılan bu kurumsal imhadan sonra sıra kılık kıyafetle din arasında kurulan ilişkinin yıkılmasına ve bu bağlamda da başın üzerinde duran fesin yerine şapkanın konulmasına gelmiştir.

Bir Zihniyet Dönüşümü: Festen Şapkaya

Mustafa Kemal, şapka giydirerek insanların zihinlerini değiştiremeyeceğinin farkındadır; asıl yapmak istediği şey onların anlamlandırma-yorumlama şemalarına referans noktası olarak din yerine aklı ve bilimi koymaktır. Bu bağlamda Kemalist söylem içinde medeni olmak siyasal ve toplumsal alanda aklı ve bilimi dinin yerine geçirmek olarak kodlanmaktadır. Kemalist söylemin bu medeniyet (Batı medeniyeti) üzerine kurulu olduğu düşünüldüğünde medeniyet göstereni Kemalist söylemin *düğüm noktası* olarak değerlendirmek mümkündür. Düğüm noktası, akan gösterenlerin özgür akışını durdurarak sağladığı geçici sabitlikler ile anlamların verili alanını birleştirmekte ve bir ideolojik alanın kimliğini kurmaktadır. Medeniyet göstereni kullanılarak Kemalist söylem özneler, kurtulması ve ulaşılması gerekenleri işaret etmektedir. Hedef medeni olmak, medeni olarak elde edilecek kazanç-haz ise Türk milletinin layık olduğu yere gelerek uluslararası arenada kabul edilmesidir. Özneler bu haz vaadiyle medeniyet ve genel olarak Kemalizm göstereni ile bütünleştirilmeye çalışılmaktadır. Öznelere vaat edilen bu haz, aynı zamanda başka bir haz vaadine tercih edilmeyi gerektirmektedir. Dolayısı ile vaat edilen diğer hazdan vazgeçmeyi kolaylaştırıcı çeşitli söylemsel stratejilerin

kullanılması gerekmiştir. Yukarıda bahsedilen olumsuzlama, dışsal-laştırma, ötekileştirme ve tehdit unsuru olarak kurma bu kolaylaştırıcı söylemsel stratejilerdendir.

Büyük toplumsal değişiklikler yapmak isteyen liderlerin toplumun dinle olan bağlantısını göz ardı etmesinin sorunlar yaratacağının farkında olan Mustafa Kemal, Kurtuluş Savaşı'nda ve mecliste yararlandığı gibi inkılâpların halka benimsetilmesi, yapılan toplumsal değişikliklerin dinsizlik anlamına gelmediğinin gösterilmesi, dinin toplumsal değil bireysel düzeyde yaşanmasının sağlanması ve başlık konusunda din üzerinden gelecek eleştirilere karşı konulması için seyahati sırasında din adamlarından yararlanır. "İslam'da kıyafetin şekli nedir?" diye soran Mustafa Kemal'e Kastamonu müftüsü, İslam'da kıyafetin şekli yoktur. Kıyafet; menfaat ve ihtiyaca tabiidir diyerek cevap verir ve bir Mecusi'den alınan ineğin yeni sahibini yanına yaklaştırmadığında o adamın Mecusi kıyafeti giyebileceği hükmünün olduğunu söylemiştir (Aydemir, 1992: 241). 30 Ağustos tarihli Kastamonu Türk Ocağı'nda yaptığı konuşmada Mustafa Kemal, bu bağlamda bir medeni olanlar/olmayanlar karşıtlığı kurar:

Efendiler, yaptığımız ve yapmakta olduğumuz inkılapların amacı, Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamen modern ve bütün mana ve şekilleriyle medeni bir toplum haline ulaştırmaktır. ... Bu gerçeği kabul edemiyen zihniyetleri tarumar etmek zaruridir. Şimdiye kadar milletin dimağını paslandıran, uyuşturan bu zihniyette bulunanlar olmuştur. Herhalde zihinlerde mevcut hurafeler tamamen atılacaktır. ... Türbelerden, yalancı evliyalardan, ölülerden medet ummak medeni bir toplum için yüz karasıdır. ... Bugün ilmin, fennin bütün genişliği ile medeniyetin aydınlığı önünde filan ve falan şeyhin yol göstermesi ile maddi ve manevi saadeti arayacak kadar basit insanların Türkiye medeni toplumunda varlığını asla kabul etmiyorum. Efendiler ve ey millet, iyi biliniz ki Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müritler, mensuplar memleketi olamaz. En doğru ve hakiki tarikat medeniyet tarikatıdır. ... Cumhuriyet hükümetimizin Diyanet İşleri Başkanlığı makamı vardır. Bu makama bağlı müftü, hatip, imam gibi görevli birçok memurlar bulunmaktadır. ... Ancak bu yolda görevli olmayan birçok insanlar da görüyorum ki, aynı kıyafeti giymeye devam etmektedirler. Bu gibiler içinde çok cahil, hatta okuyup

yazması olmayanlara bile rastladım. Bilhassa bu gibiler bilgisizler bazı yerlerde halkın temsilcileri imiş gibi onların önüne düşüyorlar. ... Bu gibilere sormak istiyorum, bu sıfat ve yetkiyi kimden, nerden almışlardır? Bilindiğine göre milletin temsilcileri, seçtikleri milletvekilleri ve onlardan teşekkül eden Türkiye Büyük Millet Meclisi, Meclisin güvenini kazanmış Cumhuriyet hükümetidir. ... (Baytimur, 1983: 103-4).

Mustafa Kemal, yukarıdaki konuşmasında medeni olmayanları fenden ve ilimden yararlanmayanlar, cahiller, gafiller ve bunun karşılığı olanları şeyhler, evliyalı, dervişler ve ötekiler özdeşleştirilmesi ile kurmuştur. Kurulan her olumsuz ve istenmeyen özdeşlik aynı zamanda olumlu ve istenilir olanın ne olduğunu yani tam zıttını da tanımlamaktadır. Mustafa Kemal'in konuşmasında medeni olmayanın zıttı olarak medeni olanlar, fen ve ilimden yararlananlar denkliği kurulmaya çalışılmıştır. Örneklenen konuşmalarından hareketle Mustafa Kemal'in, medeniyetin önünde engel olarak gördüğü tarikatların, şeyhlerin, dervişlerin etkisinden halkı kurtarmaya çalıştığını ama bu yaptığının onları dinden ayırmak anlamına gelmediğini göstermek için de halkı, halkın seçimiyle ve iradesiyle iktidara gelmiş olan vekillerin -bu vekiller içinde din adamları da vardır- ve onun güvendiği hükümetin görevlendirdiği dini kurumlara yönlendirdiğini söylemek mümkündür. Bu durum Çelik'in şu ifadesinde karşılığını bulur:

... Kemalist ulus devlet içinde dinin konumu her zaman kararsız ve muğlak olmuştur. Burada anlatılmak istenen durum, Kemalist devletle onun 'Müslüman' yurttaşları arasındaki gerilimli ilişkidir. Kemalist laiklik söylemi bir yandan İslam'a karşı kuşkucu davranır ve dinin toplum hayatındaki rolünü sınırlamaya çabalarırken, öte yandan da meşruiyetini sürekli baltalayan, yurttaşlarının çoğunun kimliklerini inançları temelinde tanımlamakta oldukları gerçeği karşısında kırılmıştır (2002: 86).

Mustafa Kemal'in özel ve kapalı toplantılarda değil de kentin içinde insanların arasına karışarak ve onlarla sohbet ederek, onlara çeşitli sorular sorarak istediği cevapları alması ve toplumsal, siyasal, kültürel alandaki yeniliklere destek sağlamaya çalışması aynı söylemsel stratejinin parçası olarak değerlendirilebilir. 25 Ağustos'ta çarşıda gezerken karşılaştığı terziyle yaptığı konuşmada, yerli malından

yapılmış giysilerin hem ucuz hem de uluslararası olduğunu söyleyerek bu durumu terziye de onaylatırken; aynı yerde fes, takke ve sarığı üst üste taktığını gördüğü bir esnafı işaret ederek üzerindeki paralarının ecnebilere gittiğini, medeniyetin tepeden tırnağa gerçekleşmesi gerektiğini, içinde bulunulan duruma da fikir ve zihinlerde değişimi gerçekleştirerek geldiklerini belirtir (İmece, 1959: 17-8).

Yine 27 Ağustos'ta yaptığı konuşmasında Mustafa Kemal şöyle der:

Bizim kıyafetimiz milli midir? (Hayır sesleri) Bizim kıyafetimiz medeni ve beynelmilel midir? (Hayır sesleri) Size iştirak ediyorum. Tabirimi maruz görünüz, altı kaval, üstü şişhane diye ifade olunabilecek bir kıyafet ne millidir ve ne de beynelmileldir. O halde kıyafetsiz bir millet olur mu arkadaşlar? Böyle tasnif olunmaya razı mısınız arkadaşlar? (Hayır sesleri) Çok kıymetli bir cevheri çamurla sıvayarak enzarı aleme gösterme de bir anlam var mıdır? ... Medeni ve beynelmilel kıyafet bizim için, çok cevherli milletimiz için layık bir kıyafettir. Onu iksa edeceğiz. Ayakta iskarpin veya fotin; bacakta pantolon, yelek, gömlek, kıravat, yakalılık, ceket ve bittabi bunların mütemmimi olmak üzere başta siperi şemslî serpuş. Bunu açık söylemek isterim. Bu serpuşun ismine şapka denir. ... Buna caiz değil diyenler vardır. Onlara diyeyim ki, çok gafilsiniz ve çok cahilsiniz ve onlara sormak isterim: Yunan serpuşu olan fesi giymek caiz olur da şapkayı giymek neden olmaz? Ve yine onlara, bütün millete hatırlatmak isterim ki Bizans papazlarının ve Yahudi hahamlarının kisveyi mahsusu olan cübbeyi ne vakit ve nasıl giydiler? (İmece, 1959: 45-6).

25 ve 27 Ağustos'ta yapılan konuşmalardan alıntılanan bölümlerde Mustafa Kemal'in millilik üzerinde durduğu görülmektedir. Kıyafetin milli olması konusuna yapılan vurgu yeni yönetimin yaratmak istediği ulus olma halinin göstergelerinden biridir. Ulusu tanımlamada din önemini kaybettiği için onu tanımlayacak ya da tanınır hale getirecek şeylere ihtiyaç vardır, dış görünüşün parçası olarak kıyafet bunlardan biridir. O sırada üzerinde bulunan kıyafetle ne milli ne de medeni olabilen Türk halkı, çamurla kaplanmış kıymetli bir cevher gibidir. Cevherin değerini göstermek için üzerindeki çamurdan onu arındırmak ve kıymetini göstermek içinse medeni ve uluslararası kıyafeti giydirmek yeterlidir. Mustafa Kemal, kılık kıyafetle din arasında

kurulan ilişki üzerinden şapkanın Hıristiyan başlığı olduğu için giyilmesine karşı çıkanlara fesin Yunanlılara ait olduğunu, cübbenin de papaz ve haham kisvesi olduğunu hatırlatır. Böylelikle dini referanslara başvurarak İslam dini ile başlık arasında bir bağ kurulamayacağını, İslam dini ile özdeşleştirilen fesin aslında Hıristiyanlara ait olduğunu göstermiştir. Dolayısıyla Mustafa Kemal, şapkanın anlamını, karşı örneklerden yararlanarak kurmaya çalışmıştır.

Mustafa Kemal'in beş günlük Kastamonu seyahatinden sonra 25 Ekim'de, aslında hiçbir önemi olmayan başlığın çağdaş uygar uluslar ailesine girmek isteyen Türkiye için özel bir değere sahip olduğu, Türkler ile öteki uluslararası bir marka niteliği taşıyan şimdiki başlığın yerine şapkanın geçirilmesinin gerekli olduğu ifade edilerek şapka meselesi Meclis gündemine getirilmiştir. Bursa milletvekili Nurettin Paşa, memurların 2 Eylül 1925 tarihindeki Bakanlar Kurulu kararı ile şapka giydiğini, eğer bu konu hakkında kanun çıkartılması gerekiyorsa Bakanlar Kurulu'nun yetkilerini aştığını, eğer kanun çıkartılması gerekmiyorsa meclise neden bir kanun tasarısı getirildiğini, ayrıca kanun tasarısının anayasanın özgürlük ilkesine aykırı olduğunu söyleyerek öneriye muhalefet eder. Buna Refik Bey, ifade edilen görüşlerin temsil edilen Bursa halkına ait olmadığını; Mahmut Esat Bozkurt, kanunun anayasaya aykırı olmadığını, Japonya'da milletvekillerinin silindir şapka ile meclise gitmek zorunda olduklarını; Rasih Bey, peygamberin bile Şam'daki Roma Valisi tarafından kendisine gönderilen hediye ceketi giydiğini söyleyerek karşı çıkar (Aybars, tarihsiz: 400). Sonuçta 25 Kasım 1925 tarihinde üç maddelik Şapka Kanunu¹⁰ mecliste kabul edilir. Kanun fesin yerine şapkayı koymuş, ancak halkın şapka hakkındaki olumsuz düşüncelerinin sonunu getirememiştir. Kanunun kabulünden sonra ülkenin çeşitli yerlerinde isyanlar çıkmış ve Şapka Kanununa muhalefet edenler İstiklal Mahkemeleri'nde yargılanmıştır.

10 Şapka Kanunu'nun birinci maddesi şöyledir: "Türkiye Büyük Millet Meclisi azaları ile idareî umumîye ve mahallîye ve bilumum müessesata mensup memurun ve müstahdemin, Türk milletinin giymiş olduğu şapkayı giymek mecburiyetindedirler. Türkiye halkının da umumî serpuşu şapka olup buna aykırı bir alışkanlığın devamını hükümet men eder."

Şapkaya Muhalif Bir Ses: İskilipli Mehmet Atıf

Şapkaya en güçlü muhalefet, bu çalışmanın çeşitli yerlerinde de belirtildiği gibi, başlığın mensup olunan dinin bir göstergesi olarak kodlanmasından kaynaklanmaktadır. Bunun dışında şapkanın İslam dininin emirlerinden olan namaz kılma ibadetinin gerçekleştirilmesi için uygun olmaması¹¹ onun Müslümanlara ait olmadığına işareti olarak görülmüştür. Ancak din dışında yaşanan çeşitli olaylar da şapkanın olumsuz anlamlarının oluşmasında etkili olmuştur. Aslan Tufan Yazman'ın bu konudaki tanıklığı şu sözlerle ifade edilmektedir:

Savaş yıllarında bizden olanlara olmayanları başındaki serpuşla anlayabiliyorduk. Başında fesi olan bizden birisiydi, ona inanabiliyorduk. ... Fakat çevremizde dolaşan ve başında şapkası olanlar ise düşmanlarımızdı. Onlardan hep fenalık görüyorduk. Yurdumuzu onlar elimizden almışlardı. Bizi, işsizliğe, açlığa, esaret ve ölüme onlar mahkum etmişlerdi. Fesli kimseler bizim öz kardeşlerimiz, yurttaşlarımız, dindaşlarımız, canımız ve ciğerimizdi. Şapkalıların, yabancılar, istilacılar, sömürücüler, zalimler, kalpsizler, düşmanlar ve katillerdi. Şapka, çekindiğimiz, kızdığımız, nefret ettiğimiz, kendilerine karşı düşmanlık, kin ve intikam duygularıyla dolu olduğumuz insanların sembolüydü. Onlara tüm olarak "Gavur" deniyordu. Din bakımından serpuşun önemi büyüktü. Şapka kafirlik işaretiydi. Şakadan birisinin başına bir şapka koyacak olsanız, o sonsuz bir hiddete kapılır, derhal başından yere atar ve ayaklarıyla onu çiğnerdi. Hatta kendisine böyle bir şaka yaptığımız kişi fazla mutaassıp biri ise öldürebilirdi de. Çünkü o günkü inanışlara göre bir kimse başına şapka giydimi gavur olurdu (1969: 83-4).

Yazman'ın anlattıklarından şapkayı kullananların sebep oldukları olayların onun olumsuz anlamının oluşmasında etkili olduğu görülmektedir. Mustafa Kemal'in Kastamonu konuşmaları hatırlanacak olursa savaş, işgaller ve milletin içine düştüğü her tür kötü durum

11 "İslam'da ister sivil ister asker kesiminden olsun, baş giysilerinde kenar çıkıntısı bulunmazdı. Zira bu çıkıntı, mümine namaz kılarken alınun yere dokunmasına engel oluyordu. Bir başka söyleyişle şapka, namaz kılmanın, yani Müslüman olmanın işareti olarak algılanmamaya müsait bir başlıktı" (Bekiroğlu, Serdar Atatürk'ün Şapka İnkılabı, http://www.egitirim.gen.tr/Serdar_Sapkaink.htm, erişim tarihi 12.12.2009).

sultanın düşmanla yaptığı işbirliğine dayandırılarak şapkanın bunlardan kaynaklanan olumsuz anlamı ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır.

Kanun çıktıktan sonra Rize, Sivas, Gümüşhane, Maraş, Erzurum, Giresun, Kırşehir, Kayseri, Tokat, Amasya, Samsun, Trabzon illerinde şapkaya karşı isyanlar çıkmıştır. İsyanlarda, kadınların yüzlerinin açılacağı, Kuran'ın kalkacağı, dul kadınların teşhir edileceği iddia edilmiş, "gericiliğin en ilkel yöntemleri" ve "biz gavur memur istemeyiz", "Müslümanlar ne duruyorsunuz? Müslümanlık elden gidiyor" (Aybars, tarihsiz: 407) gibi sloganlar kullanılmıştır. Bu isyanlardan en önemlisi Rize'nin Güneysu ilçesinde çıkmış, isyan Hamidiye Kruvazörü'nün yardımıyla bastırılmış, isyan sonrasında tutuklananlar İstiklal Mahkemesi'nde¹² yargılanmış ve sekiz kişinin idamına karar verilmiştir. İstiklal Mahkemeleri'nin, idam kararı verdiği kişiler aynı zamanda Doğu Anadolu'da çıkan ve çeşitli bölgelere yayılan Şeyh Said İsyanı bastırıldıktan sonra kurtulanlar, casusluk yapanlar, hilafeti isteyenler, eski ayaklanmacıların yazılarını ellerinde bulunduranlar olduğu görülmüştür.

1925 Kasım'ında meclisten pek muhalefet görmeden geçen kanundan sonra memurlar arasında şapka giyimi konusunda ciddi bir hareketlilik başlamış, ihtiyaç karşılanmadığı için dışarıdan şapka ithal edilmiştir. Dışarıdan gelen şapkaların fiyatlarının pahalı olması nedeniyle hükümet, bir yılda maaşlarından kesilmek suretiyle memurlara elli lira borç vermiş, Karamürsel Fabrikası şapka yapmaya başlamış ve İzmir'de şapka yapımı için kurulan fabrikanın gerekli alet ve mekanizmasını almak ve şapka yapımını incelemek üzere İtalya ve Avusturya ile ilişki başlatılmıştır (Aybars, tarihsiz: 399).

Mustafa Kemal'in şapka konusundaki karizmatik, kurtarıcı ve öncü lider konumuna, çıkartılan kanun ve kurulan mahkemelere ve şapka alımı konusunda sağlanan parasal desteğe rağmen, Yazman'ın

12 İlk olarak, 1920 yılında Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nu uygulamak üzere kurulan İstiklal Mahkemeleri, ikinci kez Kurtuluş Savaşı sırasında düşmana yardım edenleri ve asker kaçaklarını cezalandırmak ve üçüncü kez 1925 yılında Doğu Anadolu'da başlayan Şeyh Said İsyanı'nın arkasından çıkartılan Takriri Sükûn Kanunu'nu uygulamak üzere kurulmuştur.

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın İzmir Alsancak'taki mitingi ile ilgili anısı, kanununu çıkmasından altı yıl sonra bile şapkanın tam olarak benimsenmediğini göstermektedir. Yazman'ın aktardıklarından, miting sırasındaki konuşması uzun sürdüğü için sesi kısılmaya başlayan Fethi Okyar'ın sözlerinin Nuri Conker tarafından halka tekrarlandığı sırada halkın muhalefetini yansıtan şöyle bir olayın gerçekleştiği anlaşılmaktadır:

“ ‘Fethi Bey: Bazı kimseler.

Nuri Conker: Bazı kimseler.

Fethi Bey: Şapkayı atıp!

Nuri Conker: Şapkayı atıp!

Fethi Bey: Tekrar fesi getireceğimizi

Nuri Conker: Tekrar fesi getireceğimizi!’

İşte tam bu sırada halk cümlelerin tamamlanmasını beklemeden (şapkayı atıp fesi getireceğimizi) lafını duyar duymaz, büyük uğultularla: Yaşa Fethi Bey!... diye bağurmaya ve 50 bin kişinin belki de 45 bini başlarındaki şapka ve kasketleri yere çalıp ayaklarıyla çiğnemeğe başladılar... ‘Nuri Conker: Bazı kimseler, bizim bizi şapkayı atıp, tekrar fesi getireceğimizi zannediyorlar, yanılıyorlar, Gazi'nin inkılapları devam edecektir!... cümlelerin böyle olduğu anlaşılınca, alanı derin bir sessizlik kapladı. Şapkalarını başlarından atanlar eğilip serpuşlarını yerden alırlar ve tekrar başlarına geçirirler (Yazman, 1982: 227-31).”

İskilipli Mehmet Atıf: Frenk Mukallitliği ve Şapka

Şapka kanunu çıkmadan önce 1924 yılında İskilipli Mehmet Atıf¹³ tarafından yazılan *Frenk Mukallitliği ve Şapka* (Batı Taklitçiliği ve Şapka) adlı kitap bu çalışmada, şapkaya muhalefet eden ve ona başka bir anlam yüklemeye çalışan bir metin olarak Laclau ve Mouffe'un söylem kuramındaki söylemsel strateji, düğüm noktası, zıtlıklar, tehdit unsuru, olumsuzlama, eşdeğerlik zinciri kavramlarıyla değerlendirilecektir. Çiler Dursun, “İslamcı Basında Kemalizm Karşıtlığının Kurulması” adlı çalışmasında “Batı taklitçiliği” lafının, İslamcı ideolojinin

13 Teali İslam Cemiyeti başkanı olan İskilipli Mehmet Atıf, ilahiyat eğitimi almış, Fatih Camii'nde dersler vermiş, Medreseler Müfettişliği yapmıştır.

söylemsel alanının en önemli kurucu ögesi ve İslamcı ideolojide anlamların bir *düğüm noktası* olduğunu ifade etmektedir (2004: 53). İslamcı ideolojinin kimliğini kuran ve özneyi İslam gösterenine tutturran *düğüm noktası* olarak batı taklitçiliğini, kimin taklit edilip kimin edilmeyeceğini İskilipli Mehmet Atıf, İslam'ın kural ve kaidelerini referans alarak açıklamaktadır. Bu referans noktasından bakıldığında dışlanan göstergeler kadar özneyi olmayı istediği şeyi temsil eden imgeyle özdeşleştiren ve ona haz vaadinde bulunan bir çağrı da bulunmaktadır (2004: 54). İskilipli Mehmet Atıf'ın çalışmasında yer alan aşağıdaki cümleleri bu bağlamda değerlendirmek mümkündür:

Resulü Zışan Efendimizden başka hiçbir kimseyi taklit caiz değildir. ... şeriatın yasak ettiği, caiz görmediği şeyler, akideleşmiş, şer'î şerife muhalif olan usul, muşerati medeniyete hiç bir kimseyi taklit asla caiz değil, nerde kaldı ki şiarı küfürde (küfür alametlerinde) gayri Müslim milletleri taklit caiz olsun, bu kat'iyen caiz olamaz. Şu halde bir müslümin işaret ve alameti küfür addolunan bir şeyi zaruretsiz giymek veya takınmak suretiyle gayri Müslimleri taklit etmesi ve kendini onlara benzetmesi şer'an memnu ve yasaktır (1993: 7).

İslamcı söylemde benzeşilecek, kendisine uyulacak tek kişi peygamberdir ve dini kurallara göre ona benzemek, onun gibi davranmak sevap, başka bir millete benzemeye çalışmak ise küfür sayılmaktadır. Dolayısı ile onların giysisini, yani şapkayı giymek küfür, yani dinden çıkmaya neden olacağından hiçbir Müslümanın istemeyeceği bir şey olarak değerlendirilmektedir. Müslüman olmayan bir millete benzetmek, medeniyet için olsa bile, dinen yasaklanmıştır. Dolayısı ile bu söylem, öznelere, Kemalist söylem içinde medeniyetin, ilerlemenin, uluslararası âleme katılmanın gereklerinden biri olarak gösterilen ve ulaşılmak istenen bir hedefin aracı olarak simgeleşen şapkanın vereceği hazdan vazgeçmeye çağırmakta, bu hazzın karşısına uyulması durumunda sonsuz mutluluk verecek olan İslam'ın ve şeriatın kurallarını koymaktadır. İskilipli Mehmet Atıf kitabında, Müslümanların gayri Müslimleri taklit etmesi olarak gördüğü batılılaşmaya şeriatın izin vermediğini savunmaktadır. Ona göre medeni olmak için gerekli her şey İslam'da vardır. İskilipli, Avrupa'nın insanın sadece maddi hayatına önem vermesi nedeniyle gerçek bir medeniyet olmadığını,

asıl Batının medeni olmak için İslam'ın kurallarına uyması ve peygamberin yolunu kabul etmesi gerektiğini ifade eder (1993: 14-6).

İskilipli Mehmet Atıf'ın bu düşünceleri, Kemalist söylemin tam karşısında konumlanmaktadır. Mustafa Kemal, konuşmalarında, hem ülke sınırlarının içinde yaşanan acı olayların hem de İslam âleminin geri kalmışlığının sebebini zamanın gerekliliklerini anlamamak ve bunlara uymamak olarak değerlendirmiştir. Ona göre bu durumdan kurtulmanın tek yolu tam anlamıyla ve her yönüyle medeni olmaktır. Medeni olmak ise "boş inançlara dayalı dinsel dünya görüşünün ege- men olduğu bir topluma 'hayatta en hakiki mürşit[in] ilim olduğunu öğretmek" (Deren, 2004: 383) demektir. Ancak İskilipli Mehmet Atıf kitabında, bir Müslüman'ın isteyeceği ebedi mutluluğu verecek olan İslam'ı, medeni ve medeniyet olarak işaret etmekte, Avrupa'nın bu medeniyetin şartlarını kabul etmesinin gerektiğini ifade etmektedir. Kemalist söylem içinde medeni olmanın gerekliliklerinin referans noktasının batı medeniyeti olması, İskilipli için, İslamiyet'in kabul edilmesinden beri yerleşmiş olan tüm geleneklerin ve inançların yerinden edilmesi anlamına gelmektedir. Batı ve onun içerideki uzantısı olarak Kemalist söylem, Türk-Müslüman insanlar için bir tehdit olarak konumlandırılmaktadır. Tıpkı Kemalist söylemin yaptığı gibi İslami söylem de kendisini bir tehdit unsuru üzerinden kurmakta ve uzlaşmaz zıtlıklar yaratarak toplumu kamplara bölmektedir. Her iki söylem içinde karşı kamp, mahvolma sonucu ile karşı karşıya bırakılmaktadır. Kemalist söylem içinde zamana uymayanlar medeniyet ateşi ile yok olurken İslami söylem içinde zamana uyanlar Şeriatın ateşi ile yok olmaktadır.

İskilipli Mehmet Atıf, batının aklı başında düşünürlerinin de batının içinde bulunduğu durumu kınadıklarını ve batıya uyulmaması gerektiğini Amerikalı William Johnson'ın 11 Eylül 1924 tarihinde İstanbul'da yaptığı konuşmasından örnekle açıklar:

[b]iz Müslümanlığın emri ile hareket edip müskiratı mene kalkıştığımız zaman ne gariptir ki siz, bizim günah gördüğümüz bir şeyi taklide yelteniyorsunuz. Batı, doğunun bir faziletinin kabul ile uğraşırken siz Garbin rezaletini taklit ediyorsunuz. (1993: 18).

İskilipli kitabın ilerleyen bölümlerinde İslam'da kfrn tanımı ve alametleri hakkında bilgi verirken şapkanın da küfür alameti olduğunu ve onu müminlerin giyemeyeceğinin altını çizer.

Dini İslam'dan olup zarureten ve yakinen bilinen usul ve ahkâmın hepsini veya ordan birini kabul etmeyip inkar eylemek veya inkara delalet eyleyen küfür etmiş sayılır. ... Küfür alametleri, her asırda, her belde de değişebilirse de gayri Müslim milletlerin küfre dair olan en meşhur alametleri, şapka, giyar, znnar, ksti, asalf, saliptir. ... şapkayı zaruretsiz ve bil-ihtiyar giyinmek küfürdür. Zira bu alamet küfürdür. Bunu ancak Mecusiler, nasraniyeler, Yahudiler gibi çeşitli küfürden birini ittihaz edenler ve kalbleri küfür boyası ile badanalanmış olanlar giyebilirler (1993: 19, 23-7).

[m]illetlerin kisveleri, milliyet ve dinleriyle bir nevi alakayı haizdir. şapkalar, serpuşlar mesela, Avrupa memleketlerinde ne kadar muhtelif şekillere ayrılırsa ayrılısın hepsinin de aslıdan çeşitlenmiş olduğu ve zaman, mekan itibariyle ihtilaf etmekle beraber o aslın ruhu muhafaza edilmekte bulunduğu şüphe götürmez. şu halde şapka din ve milliyet alameti olduğu için onu giyen kimse (ben bu millettenim) diye bir ikrar yapmış olur. ... Milliyeti İslamiyenin medarı da milliyeti küfre mahsus olan şiarda, adetlerde, tavırlarda kffardan ayrılıp onlara benzememektir. Bunun için milliyeti İslamiyede gayret göstermek ve ızharı salabet göstermek imanın alametlerindedir. Onun için her Müslüman, dini hükümlere aykırı ve bilhassa milliyeti İslamiyeyi muhalif olan ilerden kaçınmalıdır. ... [b]izim zırlılda başka devletlerin bayrağını görenler o zırlılının bizim olmadığına hüküm edecekleri gibi şapka, salıp vesair şiari küfür giyen ve takınanlarda milliyeti İslamiyeden çıkıp küfür zümresine iltihak etmiş olduklarına hkm ederler (1993: 28-9, 30).

İskilipli, şapka giymekle namaz kılmamak, zekt vermemek, zina yapmak veya hırsızlık yapmak arasında karşılaştırma yapıp şapka giymenin hırsızlıktan ve zinadan çok daha kötü olduğunu çünkü onların insani güdülerle yapıldığını aklın dışarında kalabileceğini ama şapka giymenin insanın kendi iradesiyle yaptığını söylemektedir (1993b: 31). Bir milletin kıyafetinin, o milletin dini ve milliyetini gösterdiğini söyleyen İskilipli, diğer milletlerin giysilerini giymemek için cesaret gösterilmesi gerektiğini de belirtmektedir. Böylece İskilipli,

Mustafa Kemal'in kurduğu gibi ama tersinden şapka ve medeniyet arasında bir özdeşlik kurmuştur. Çalışmada şapka ve şapka giymenin etrafı, batı taklitçiliği, başka milletlere benzemek, şeriata karşı gelmek gibi günahlardan oluşan ve müminleri, giyilmesiyle İslamiyet'ten çıkartacak olan durumlarla eşleştirilerek bir eşdeğerlik zinciri ile sarılmış ve medeni olmak, İslam kural ve kaidelerine uymakla özdeşleştirilmiştir.

Sonuç Yerine

“Siyasal Düşüncenin Gelişmesi Konusunda Bir Üst Anlatı” adlı makalesinde İlhan Tekeli, toplumsal dönüşümlerde kazananlar ve kaybedenler gibi iki tarafın olduğunu belirtmektedir (2004: 30). Dönüşümden yararlanan kesimlerin yorumlarında çıkar, rasyonellik, uygar dünyanın bir parçası olmak gibi kavramlarla hızlandırılan bir modernleşme arayışının ön plana çıkarıldığını söyleyen Tekeli, bu dönüşümde kaybedenlerin söylemlerinde ise kimliğini ya da kendi özü olanı yürütme gibi kaygıların ön plana geçtiğini ve dönüşmeye karşı oluşturulması istenilen direncin gerçekleştirilmeye çalışılacağını ifade etmiştir (2004: 30). Bu bağlamda yeni kurulan Cumhuriyet'in kurucu kadrolarının kazananlar, bu çalışma kapsamında tanımladığımız İslami söylemin taraftarlarının ise kaybedenler konumundan hareket ettiğini ve söylemlerini toplumsal uzamda durdukları bu noktadan kurduklarını söylemek mümkündür. Yeni düzenin kurucusu olarak Kemalist söylem içinde şapka, hedef olarak işaret edilen medeni olmanın göstergelerinden biri olarak anlamlandırılırken İslami söylem içinde batı taklitçiliği olarak anlamlandırılmıştır. Kemalist söylemde şapkanın fesin yerine geçmesi, sadece dış görünüşle ilgili değil aynı zamanda insanların zihinlerinde dinden bilim ve akla doğru bir değişimle ilgilidir ki, asıl hedef de bunu gerçekleştirmektir.

Medeni olmanın ancak İslam'ın kural ve kaidelerine uymakla mümkün sayıldığı İslamcı söylemde ise şapka bir küfür alametidir: Şeriata karşı gelmektir ve başka bir milletten ve dinden olmakla aynı şeydir. Batı taklitçiliği kesin olarak olumsuzlanan ve karşı çıkılması gereken bir durumdur. Kemalist ve İslamcı söylemlerin şapkanın anla-

mını sabitleme mücadelelerinde, şapkaya birbirine karşı anlamları benzer stratejiler kullanarak yüklemeye çalıştıkları görülmüştür. Kemalist söylem sultanı ve medeniyetin karşısında duran “*gafiller* ve *cahilller*” olarak nitelediği din adamlarını bir tehdit unsuru olarak olumsuzlar, marjinalleştirir ve yasaklarken, İslami söylem içinde olumsuzlanan ve marjinalleştirilerek tehdit unsuru haline getirilenler, halkın en hassas noktası olan din yardımıyla kesinlikle yasaklanan batı taklitçiliği ve batıyı taklit edenlerdir. Bu tehdit unsuru, karşı kampın kendini kurması için temel kurucu unsur olarak çalışırken aynı zamanda etrafını çevirecek olan eşdeğerlik zincirini de belirlemektedir.

Her iki söylem de kendisini ve anlamlandırma haritasını oluştururken yapılanlar ve söylenenler için toplumsal rızanın ve meşruiyetin kazanılmasında olumsuzlama, ötekileştirme, dışsallaştırma, yadsıma ve marjinalleştirme yollarına başvurmuş; Kemalist söylem, meşruiyet için Mustafa Kemal’in kurtarıcı kimliğini; İslami söylem, dini kuralları ve peygamberi öne çıkartmıştır. Son olarak, Kemalist söylemin bütünlüklü bir yapı kurmak için kullandığı parçalardan biri ve laikliğin tarihsel öncülü olan şapkayı, kılık kıyafette yapılan laikleştirme girişimi olarak ele almak ve şapka inkılâbının, İslam cemaatinin kolektif baskısından kişiyi kurtarma girişiminde uygulanan bir strateji olduğunu söylemek mümkündür. Ancak şapka inkılâbı ile laiklik arasındaki olası ilişkiyi bir başka çalışma bağlamında yeniden değerlendirmek gerekmektedir.

Kaynakça

Aktaş, Cihan (1991). *Tanzimat'tan Günümüze Kılık Kıyafet ve İktidar*. İstanbul: Nehir.

Aybars, Ergün (tarihsiz). *İstiklal Mahkemeleri Cilt 1-2/1920-1927*. İstanbul: İleri.

Aydemir, Şevket Süreyya (1992). *Tek Adam*. İstanbul: Remzi.

Baydar, Mustafa (1973). *Atatürk ve Devrimlerimiz*. İstanbul: İş Bankası.

Baytimur, Mehmet (1982). *Atatürk'ün Kastamonu Gezisi ve Şapka Devrimi*. Ankara : Topraksu Kartoğrafya Müdürlüğü.

- Bekiroğlu, Serdar “Atatürk’ün Şapka İnkılabı”. http://www.egitirim.gen.tr/Serdar_Sapkaink.htm (Erişim tarihi 12.12.2009)
- Belge, Murat (2002). “Mustafa Kemal ve Kemalizm”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Tarihi Cilt 2: Kemalizm*. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil (der.) içinde. İstanbul: İletişim. 29-44.
- Bora, Tanıl (2004). “Milliyetçi Muhafazakar ve İslamcı Düşünüşte Negatif Batı İmgesi”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Tarihi Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık*. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil (der.) içinde. İstanbul: İletişim. 251-269.
- Çelik, Nur Betül (2002). “Kemalizm: Hegemonik Söylem”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Tarihi Cilt 2: Kemalizm*. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil (der.) içinde. İstanbul: İletişim. 75-91.
- Çelik, Nur Betül (1999). “Söylem Kuramları. Hegemonya Kavramı ve Kemalizm”. *Doğu Batı* (8). Ankara: Doğu Batı. 33-48.
- Deren, Seçil (2004). “Kültürel Batılılaşma”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Tarihi Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık*. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil (der.) içinde. İstanbul: İletişim. 382-402.
- Dursun, Çiler (2004). “İslamcı Basında Kemalizm Karşıtlığının Kurulması”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 58 (4). 47-82.
- İmece, Mustafa Selim (1959). *Atatürk’ün Şapka Devriminde Kastamonu ve İnebolu Seyahatleri 1925*. Ankara: Tarih Kurumu.
- İskilipli Mehmet Atıf (1993). *Frenk Mukallitliği ve Şapka*. Mücahit Korkmaz (haz.) İstanbul: Zafer.
- Keyman, Fuat (1997). “Kemalizm, Modernizm. Gelenek”. *Toplum Bilim Güz* (72). İstanbul: Birikim. 84-101.
- Kılıç, Selami (1995). “Şapka Meselesi ve Kılık Kıyafet İnkılabı” *Atatürk Yolu* 4(16). 529-547.
- Laclau, E. ve Mouffe. C. (2008). *Hegemonya ve Sosyalist Strateji: Radikal Demokratik Bir Politikaya Doğru*. Çev., Ahmet Kardam. İstanbul: İletişim.
- Mardin, Şerif (1995). “II: Mahmud Dönemi ve Tanzimat’ın İlanı”. *Türk Modernleşmesi*. Makaleler 4. Mümtaz’er Türköne ve Tuncay Önder (der.) içinde. İstanbul: İletişim. 9-20.

- Mardin, Şerif (2003). "Atatürk Devrimlerini Hazırlayan Faktörler" *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*. Makaleler 1. Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder (der.) içinde. İstanbul: İletişim. 161-180.
- Mardin, Şerif (2003). "Yerleşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk" *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*. Makaleler 1. Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder (der.) içinde. İstanbul: İletişim. 203-240.
- Mardin, Şerif (2004). "Türk Devriminde İdeoloji ve Din". *Türkiye'de Din ve Siyaset*. Makaleler 3. Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder (der.) içinde. İstanbul: İletişim. 145-168.
- Tekeli, İlhan (2004). "Siyasal Düşüncenin Gelişmesi Konusunda Bir Üst Anlatı". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Tarihi Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık*. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil (der.) içinde. İstanbul: İletişim. 19-45.
- Uluğ, Naşit Hakkı (1973). *Üç Büyük Devrim*. İstanbul: Ak.
- Ünder, Hasan (2002). "Atatürk İmgesinin Siyasal Yaşamdaki Rolü". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Tarihi Cilt 2: Kemalizm*. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil. (der.) içinde. İstanbul: İletişim. 138-155.
- Yazman, Aslan Tufan (1969). *Atatürk'le Beraber, Devrimler, Olaylar, Anılar (1922-1928)* İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yeğen, Mesut (2007). "Kemalizm ve Hegemonya". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Tarihi Cilt 2: Kemalizm*. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil. (der.) içinde. İstanbul: İletişim. 56-75.
- Yılmaz, Mehmet Serhat (2005). "Atatürk'ün Kastamonu Gezisi ve Şapka İnkılabı". *Kastamonu Eğitim Dergisi* 13(1). 223-232.